

САВЧИНСЬКИЙ В.Є.
(м. Севастополь)

ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Інформація завжди була одним з осових елементів соціокультурного зв'язку людських спільнот. Більше того, сучасний науковий дискурс постструктуралізму вибудовує концепт, згідно з яким інформація та слова є не просто елементом соціокультурної дійсності, а безпосередньо беруть участь в її конструюванні. Сучасна загальнонаукова зацікавленість інформаційним суспільством може актуалізуватись й у студіях із проблем історії відповідної політики держави, а саме цензурних аспектів минулого Російської імперії. Часто інформація несе небажані, загрозові для офіційних державних чи церковних структур ідеї, критику, заклики до змін порядку, розголошення таємної інформації тощо. Тому такий інформаційний потік має регулюватися, державою, і формою такого контролю виступає цензура. Зародження останньої в Україні почалося з XVI ст. у формі боротьби церкви з апокрифічною літературою. Але процес виокремлення та вибудовування окремого апарату цензури, котрий контролював би інформаційний простір суспільства, відбувався досить тривало й суперечливо.

Починаючи з XVIII ст., вона відіграла значну роль у суспільних процесах самодержавної Росії. Роль цензури і навантаження на неї значно зростали в другій половині XIX ст. Тому актуальним є дослідження діяльності цензурних органів, їх реформування, розробка відповідного законодавства у згаданий період, оскільки це було рефлексією самодержавного механізму на перебіг суспільних процесів, пов'язаних із ліберальними реформами 60–70-х рр., наростанням революційних, соціальних та національних рухів, стрімким розвитком інформатизації соціуму.

Науковою новизною даного дослідження є спроба комплексного розгляду появи й розвитку цензурних органів, аналізу формування законодавства у галузі цензури і друку на основі джерел та історіографічних підходів до теми до революційних і радянських дослідників.

Питаннями цензурної політики займалися дореволюційні історики К.Арсеньєв¹, М.Лемке², О.Скабичевський³, окремі аспекти досліджували радянські вчені Б.Балуєв⁴, Ю.Герасимова⁵, П.Зайончковський⁶. На сучасному етапі спробою загального розгляду історії цензури є праця Г.Жиркова⁷.

Законодавче оформлення останньої як державного органу почалося з 1804 р., а саме з прийняття 9 червня того року першого цензурного статуту. Передувало цьому утворення міністерств, де значне місце відводилося Міністерству народної освіти. Саме у його віданні знаходилася цензура. Виконання відповідних повноважень покладалося на Головне управління училищ. Ще в першому статуті було закріплено: видання не повинні містити нічого проти Закону Божого, урядової політики, моралі й честі людини⁸. Реалії того часу вимагали ще і дотримання спеціальних приписів. Тому в 1811 р. при Міністерстві поліції було створено Цензурну ревізію, а у 1816 р. для цензурування наукової та спеціалізованої літератури – Вчений комітет⁹. Повноцінний і окремий орган цензури було утворено другим цензурним статутом від 10 червня 1826 р. За ним

відповідні повноваження здійснювало Головне управління цензури з місцевим комітетами в окремих великих містах¹⁰. Слабкою стороною цього документа було те, що він зовсім не торкався цензурування іноземної й перекладної літератури. Тому 22 квітня 1828 р. було прийнято третій цензурний статут, котрий відзначався детальнішим викладом норм і брався за основу для вироблення наступних їх редакцій¹¹. Складений апарат із внутрішньої, іноземної (під керівництвом Комітету цензури іноземної) та відомчої цензури проіснував без змін до початку 60-х рр. XIX ст. Самодержавна влада намагалася посилити цензурний нагляд, утворивши ніби то такі „надцензурні органи», як «Комітет 2 квітня» (1848–1855 рр.) за імператора Миколи I, «Комітет у справах книговидання» (1859–1860 рр.) за імператора Олександра II, але вони не впливали на цензурне законодавство й не міняли саму структуру існуючих відповідних установ¹².

Ряд дореволюційних істориків відмічають, що протягом 1855–1862 рр. цензурне відомство послабило свій тиск, особливо щодо періодичних видань. Саме у той період в імперії швидко зростає їх кількість, а тематика наближається до висвітлення політичних подій¹³. Однак, якщо у деяких питаннях можна було помітити послаблення цензури, то стосовно висвітлення в періодиці селянського питання і його вирішення Головне управління цензури видало тільки за 1857–1858 рр. 18 заборонних розпоряджень¹⁴. Суспільна ситуація початку 60-х рр. XIX ст., відзначена крайнім політичним напруженням, підігрітим очікуваннями селянської реформи, виступами радикальної інтелігенції за обмеження самодержавної влади та діяльністю підпільної організації „Земля і Воля», студентськими хвилюваннями, розмахом національно-визвольного повстання у Польщі, закордонною діяльністю вільної російської преси О.Герцена, культурно-просвітницькою діяльністю української інтелігенції, вимагала вироблення сталого нормативної бази в галузі цензури¹⁴. Виходячи з цих обставин, у проектах відповідної реформи й різного роду офіційних доповідних записках все більше наголошувалося на поліційній функції цензури¹⁶. Так, згідно із законом від 10 березня 1862 р., основні цензурні повноваження були передані до Міністерства внутрішніх справ, а 12 травня 1862 р. затверджені «Тимчасові правила для керівництва цензурою». Основними положеннями їх було: не допускати до друку ніяких критичних публікацій щодо реформи 19 лютого 1861 р.; не пропускати ніяких матеріалів, котрі б дискредитували християнську віру та вчення, виявляли неповагу до осіб правлячого дому, сприяли поширенню комуністичних і соціалістичних вчень. Ці правила також були покликані охороняти честь та гідність кожної особи. Окрім цього, вони мали ще дві неопубліковані статті, які стосувалися відомчої цензури по військовому й поліцейському міністерствам. Згодом положення цих правил майже повністю ввійшли до цензурного статуту 1865 року¹⁷. Сам же останній статут 1865р., відомий як «Тимчасові правила про цензуру та друк від 6 квітня 1865р.» з погляду влади мав внести певну лібералізацію у друк¹⁸. Так, згідно з першою частиною їх від попередньої цензури за бажанням власників звільнялися всі періодичні видання, що існували в обох столицях – м. Москві й м. Петербурзі, а також всі оригінальні твори обсягом не менше ніж 10 друкованих сторінок, всі переклади, не менші ніж 20 друкованих сторінок. У всіх інших регіонах від попередньої цензури звільнялися лише державні, університетські та видання стародавньої класичної літератури. В другій частині статуту зазначалося, що коли у періодичних виданнях або оригінальних творах порушувалися цензурні норми, то автори чи інші відповідальні особи

підлягали судовому переслідуванню, а щодо періодичних видань ще й адміністративному визиску. Частина третя правил констатувала, що цензура повністю підпорядковується Міністерству внутрішніх справ, безпосереднє відання нею здійснює Головне управління в справах друку (ГУД)¹⁹.

Починаючи з 1 вересня 1865 р., Міністерство юстиції стало арбітром у розгляді позовів, поданих місцевими комітетами в справах друку на порушників цензурного статуту 1865 р. Під час розгляду справ досить часто траплялися правові казуси, породжені неможливістю застосування цензурних каральних норм через судові ухвали²⁰. Тому 12 грудня 1866 р. було прийнято закон, згідно з котрим ГУД і цензурні комісії мали право порушувати перед судом питання про переслідування за порушення відповідних приписів, визначати винних осіб, вимагати для них відповідного покарання. Прокурор мав здійснювати лише підтримання обвинувачення у суді²¹.

Суспільно-політичне життя тогочасної імперії характеризувалося наростанням активності радикальних течій. Тому уряд вдався до посилення репресивних цензурних заходів. Новий закон від 14 червня 1868 р. надав право міністру внутрішніх справ призупиняти на деякий час роздрібний продаж періодичних видань, що грубо порушували норми цензури. А за законом від 6 липня 1872 р. за друк статті без цензурного дозволу міністр внутрішніх справ міг накласти арешт на тираж видання або повністю заборонити його²².

Вбивство імператора Олександра II революціонерами-народовольцями 1 березня 1881 р. змусило уряд вдатися до посилення заходів із метою захисту державного порядку. Дослідники нарахували 50 циркулярів, виданих протягом 1881 р., котрими заборонялося висвітлювати європейські події, пов'язані з масовими виступами щодо соціального невдоволення, а також повідомляти про будь-які виступи селян у межах самої імперії. Недопустимим вважалося висвітлювати й діяльність земських зібрань у губерніях Російської імперії. Особливого значення в той період набував закон від 14 серпня 1881 р. Адже він надавав право генерал-губернаторам у разі оголошення надзвичайного стану в губернії чи повіті закривати всі періодичні видання²³.

27 серпня 1882 р. Олександром III затверджено нові „Тимчасові правила про друк”, котрі склалися з трьох розділів. Перший із них оголошував, що редакції періодичних видань, тираж яких виходить не рідше одного разу на тиждень та мають три попередження, після закінчення терміну, що призупиняв їх вихід, повинні подавати примірник тиражного номеру для перегляду в Цензурний комітет не пізніше 11 годин вечора напередодні виходу нового номера. Відповідним органам також надавалося право у разі виявлення „предсудительного содержания” призупиняти випуск видання без судового рішення. Другий розділ дозволяв вимагати за запитом МВС, відомості про авторів тих чи інших статей. І нарешті, третій – передбачав створення вищого цензурного органу – Верховної комісії з питань друку в складі міністрів внутрішніх справ, народної освіти, юстиції, обер-прокурора Синоду й керівника цензурного відомства. Така комісія мала повноваження вирішувати питання про повну заборону видання²⁴.

Протягом 80-х рр. XIX ст. тривало посилення внутрішньої та іноземної цензури. Зокрема циркулярами і розпорядженнями міністра внутрішніх справ 1883, 1885 й 1886 рр. заборонялося висвітлювати селянсько-аграрні питання, умови життя селян після земельної реформи, а також відносини між робітниками та роботодавцями на фабриках і заводах, політичні переслідування й процеси, заворушення серед студентів²⁵.

Як ми вже зазначали, діяльність цензурного апарату у другій половині XIX ст. ґрунтувалася на нормах різних законів та окремих положеннях статутів 1826, 1848, 1865 й 1882 рр., а в конкретних випадках регулювалася постановами Ради міністрів, розпорядженнями міністра внутрішніх справ, циркулярами Головного управління у справах друку (ГУД). При виданні цих документів центральні цензурні органи робили посилання на «Статут про цензуру і друк» із зазначенням року узаконення останнього. Але в цілому після реформи 1865 р. існував наступний устрій. На чолі всієї світської цензури стояло Головне управління друку, а здійснення внутрішньої цензури на місцях покладалося на комітети у справах друку, котрі були створені в Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві, Тифлісі; а у Вільно, Владивостоці, Катеринославі, Казані, Києві, Лодзі, Мітаві, Нижньому-Новгороді, Ревелі, Ростові-на-Дону, Саратові, Томську, Харкові – здійснення цензурних функцій покладалося на інспекторів у справах друку²⁶. Цензуру іноземної літератури та іншої друкованої продукції, що потрапляла до Росії з-за кордону здійснював Центральний комітет цензури іноземної в Санкт-Петербурзі. Крім нього, діяли відповідні комітети у Ризі, Москві, Києві, Одесі, Вільно, Ревелі; в інших містах такі функції поклалися на спеціально призначених цензорів. Для цензурування іноземної періодики, які виписувалася підданими Російської імперії, був створений спеціальний орган при поштової службі. Згідно з статутом цензури підлягали твори літератури, науки, мистецтва, карти, плани й креслення на різних мовах; забороні підлягала різножанрова література і твори мистецтв, якщо вони своїм змістом вносили сумніви щодо вчення православної церкви, її обрядів або просто християнських догматів; якщо вони порушували недоторканість верховної самодержавної влади чи підривали повагу до імператорської родини, якщо вони суперечали основним положенням урядових постанов; якщо порушували права гідності та честі особи, таємниці приватного життя останньої, розповсюджували завідомо неправдиву інформацію про її²⁷. Порушення законів про цензуру й друк передбачало адміністративну й кримінальну відповідальність, котрі кваліфікувалися в «Уложенні про покарання» як злочини і провини проти «суспільного благоустрою та благополуччя»²⁸.

Отже, протягом другої половини XIX ст. повністю було створено апарат цензури, котрий керувався розробленими законами й статутами. Механізми внутрішньої, зовнішньої та каральної цензури працювали злагоджено, виконуючи свої основні функції. З впевненістю можна стверджувати, що цензура стала однією з основ фундаменту самодержавного ладу в Російській імперії, цензурна політика за своєю спрямованістю намагалася контролювати розповсюдження небажаної, шкідливої для влади інформації, нейтралізувати загрози останній і охороняти інформаційний простір.

¹ Арсеньев К. Законодательство о печати. – Санкт-Петербург. – 1903. – 264 с.

² Лемке М.К. Эпоха цензурных реформ 1859–1965 годов. – Санкт-Петербург, 1904. – 515 с.

³ Скабичевский А.М. Очерки истории русской цензуры (1700–1863). – Санкт-Петербург, 1892.

- ⁴ *Балуев Б.П.* Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика. – Москва, 1971. – 254 с.
- ⁵ *Герасимова Ю.И.* Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х – начала 1860-х гг. – Москва, 1974. – 208 с.
- ⁶ *Зайончковский П.А.* Российское самодержавие в конце XIX века. – Москва, 1970. – 444 с.
- ⁷ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX-XX вв. – Москва, 2001. – 368 с.
- ⁸ Там само. – С.42.
- ⁹ Там само. – С.48.
- ¹⁰ Там само. – С.59.
- ¹¹ ЦДА України в Києві. – Ф.553. – Оп.2. – Спр.1186.
- ¹² *Арсеньев К.* Законодательство о печати. – Санкт-Петербург. – 1903. – 264 с.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX-XX вв. – Москва, 2001. – С.110.
- ¹⁵ *Чернуха В.Г.* Правительственная политика в области печати: 60–70-е годы XIX века. – Ленинград, 1989. – С.24.
- ¹⁶ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX-XX вв. – Москва, 2001. – С.119.
- ¹⁷ *Лемке М.К.* Эпоха цензурных реформ 1859–1965 годов. – Санкт-Петербург, 1904. – С.168–170.
- ¹⁸ Там само. – С.392.
- ¹⁹ Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах. Книга 1. – Т.I–VIII. – Санкт-Петербург. – 1911. – С.217.; *Лемке М.К.* Эпоха цензурных реформ 1859–1965 годов. – Санкт-Петербург, 1904. – С.393–394.
- ²⁰ *Чернуха В.Г.* Правительственная политика в области печати: 60–70-е годы XIX века. – Ленинград, 1989. – С.71.
- ²¹ *Арсеньев К.* Законодательство о печати. – Санкт-Петербург. – 1903. – С.22–24.
- ²² *Чернуха В.Г.* Правительственная политика в области печати: 60–70-е годы XIX века. – Ленинград, 1989. – С.78–79.
- ²³ *Балуев Б.П.* Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика. – Москва, 1971. – С.35–36.
- ²⁴ *Зайончковский П.А.* Российское самодержавие в конце XIX века. – Москва, 1970. – С.263.
- ²⁵ ДАК. – Ф. 287. – Оп.1. – Спр.17. – Арк. 96–98.
- ²⁶ Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах. Книга 2. – Т.VIII–XVI. – Санкт-Петербург. – 1911. – С.3339.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само.